

Yesevîlik Araştırmaları için Bazı Mühim Kaynak Eserler

Necdet TOSUN*

Giriş

Hoca Ahmed Yesevî (ö. 562/1166) Orta Asya'da yaşamış ve yazdığı eserler, söylediği şiirler, yaptığı sohbetlerle o bölgenin dinî hayatında derin izler bırakmış bir mutasavvıftır. Kendisinden sonra müridlerinin oluşturduğu gruba onun adına nispetle Yeseviyye adı verilmiş ve bu tasavvuf ekolü XII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar Orta Asya'da varlığını sürdürmüştür. Cehrî (sesli) zikir ve halvet (40 günlük inzivâ) gibi uygulamaları sebebiyle Yesevîlik diğer bir Orta Asya tarikatı olan Nakşibendîlik'ten farklı bir yol ve yöntem izlemiştir. Ahmed Yesevî'nin özellikle Hakîm Ata isimli mürid ve halifesi ile devam eden Yesevîlik'te birçok mutasavvıf yazar ve şair yetişmiştir. Bu şahısların ve başkalarının kaleme aldığı eserler, Yesevîliğin tarih, kültür ve düşünce dünyasına ışık tutan mühim kaynaklardır.

Ancak Hoca Ahmed Yesevî'nin hayatı, düşünceleri, sonraki Yeseviyye mensupları ve Yesevîliğin tarihi ile usul ve âdâbı hakkında araştırma yapmak isteyenlerin önündeki en büyük engel, konuyla ilgili kaynak eserlerin yeterince bilinmemesidir. Bilinen eserlerin de birçoğu henüz el yazması hâlinde olduğu için onlara ulaşma ve kopya alma konusunda bazen bürokratik zorluklar çıkabilmektedir. Yesevîlik hakkında araştırma yapmak isteyenlere kolaylık olması için bu sahadaki temel bazı kaynak eserlerin tanıtılması faydalı olacaktır. Yesevîlik'le ilgili "ikincil" kaynaklar, yani son yıllarda yazılmış bazı kitap, makale ve sempozyum tebliğleri kolayca ulaşılabilecek malzemeler olduğu için bu makalede ele alınmayacaktır.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Tanıtilan birincil (temel) kaynaklar da iki gruba ayrılarak sunulacaktır. İlk grupta Ahmed Yesevî'ye ait veya nispet edilen eserler, ikinci grupta ise Yesevî ve Yesevîlik hakkında bilgi veren diğer kaynaklar tanıtılacaktır.

I. Hoca Ahmed Yesevî'ye Ait veya Ona Nispet Edilen Eserler

A. *Dîvân-ı Hikmet*

Ahmed Yesevî'nin Türkçe şiirlerini içine alan derlemenin adıdır. Bu şiirlerdeki temel konular Allah ve peygamber sevgisi, güzel ahlak, ibadetlerin önemi ve manevî boyutu, dünyanın fânîliği, sahte ve samimiyetsiz din adamlarına eleştiri ve zikirdir. *Dîvân-ı Hikmet* nüshaları, muhteva bakımından olduğu kadar dil bakımından da önemli farklılıklar arz eder. Bu durum, hikmetlerin farklı şahıslar tarafından derlendiğini gösterir. Bir kısmına, kaybolan veya zamanla değişikliğe uğrayan hikmetler derlenirken yeni hikmetler eklenmiş; böylece ana metin, kısmen aslından uzaklaşmış olabilir. Bununla birlikte, bütün hikmetlerin temelinde Ahmed Yesevî'nin inanç ve düşünceleri ile tarikatının esasları bulunur. *Dîvân-ı Hikmet* Arap, Kiril ve Latin harfleriyle birçok kez yayımlanmıştır.

B. *Fakrnâme*

Ahmed Yesevî'ye nisbet edilen Türkçe mensur bir eserdir. Birkaç yazma nüshası bulunan *Fakrnâme*, *Dîvân-ı Hikmet*'in bazı Kazan ve Taşkent baskılarının başında Arap harfleriyle yayınlanmış, ayrıca Kemal Eraslan tarafından hem Latin harflerine çevrilerek hem de Türkiye Türkçesi'ne uyarlanarak neşredilmiştir.² Son yıllarda *Fakrnâme* üzerine Abdurrahman Güzel tarafından bir inceleme ve tahlil yayınlanmıştır.³

Fakrnâme'ye göre, Ahmed Yesevî âhir zamanda sahte âlim ve şeyhlerin ortaya çıkacağını söyledikten sonra bunları şöyle eleştirir: "Ve ilm-i şerîat birlen amel kılmağay"⁴. Yani: (Sahte âlim ve şeyhler) dînî kurallara uymayacaklar.

Aynı eserde dervîşliğin 40 makam olduğu, bunlardan 10 tanesinin şerîatla (dînî kurallarla) ilgili olduğu ifade edildikten sonra bu on makâm şöyle sıralanır:

"Evvel: İmân keltürmek Hak Teâlâ'nın birliğe ve barlıkğa ve sıfâtğa ve zâtğa. İkinci: Namaz okumak turur. Üçüncü: Rûze (oruç) tutmak turur. Dörtüncü: Zekât bermek turur. Beşinci: Hac tavâf kılmak turur. Altıncı: Mülâyim sözlemek

1 Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü (FAŞE) Ktp., nr. 12327, vr. 1b-11b; aynı kütüphane, duble fondu, nr. 5132, vr. 27b-38a.

2 Kemal Eraslan, "Yesevî'nin Fakr-nâme'si", *İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sy. XXII (1977), s. 45-120.

3 Abdurrahman Güzel, *Ahmed Yesevî'nin Fakr-nâme'si Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Öncü Kitap, 2007.

4 Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, nşr. Kuanışbek Kârî, Galiya Kambarbekova, Rasûl İsmailzâde, Tahrân: el-Hüdâ, 2000, s. 1 (Arap harfli bölüm).

turur. Yettinçi: İlim öğrenmek turur. Sekkizinçi: Hazret-i Rasûl sallallâhu aleyhi ve sellemni sünnetlerini becây keltürmek (yerine getirmek) turur. Tokuzunçu: Emr-i ma'rûfni becây keltürmek turur. Onunçu: Neyh-i münker kılmak turur.⁵

C. *Risâle der Âdâb-ı Tarîkat*

Taşkent'te yazma nüshaları bulunan bu küçük Farsça eser⁶, tarikat âdâbı ve makamları, mürid - müşid ilişkileri, dervişlik, Allah'ı tanımak ve ilâhî aşk gibi konular hakkındadır. Sayfulla Mollakanagatuli tarafından Kazak Türkçesine tercüme edilerek Farsça yazma nüshaların tıpkı basını ile birlikte yayınlanmıştır.⁷ Eser, tarafımızdan da Türkçeye çevrilip yayınlanmıştır.⁸

D. *Risâle der Makâmât-ı Erba'în*

Ahmed Yesevî'ye nisbet edilen Farsça, yazma ve küçük bir eser olup şeriat, tarikat, marifet ve hakikatten her biri hakkında 10'ar makam olmak üzere toplam kırk makam ve kâideyi ihtiva etmektedir. Şimdilik bilinen tek nüshası Türkiye'de, Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi'ndedir (nr. 1056, vr. 112a-113a). Eser, tarafımızdan Türkçeye tercüme edilmiştir.⁹

E. *Tenzilü's-Sâlihîn ve Keşfu Hâcâtî'l-Mürîdîn*

Ahmed Yesevî'ye nisbet edilen ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış olan bir eserdir. Şimdilik bilinen tek yazma nüshası Özbekistan'da, Hokand Gafur Gulam Devlet Kütüphanesi'nde, 698 numarada kayıtlıdır ve 21 varaktan oluşmaktadır (1b-21b). Eserin başındaki: "Ey refik-ı müşfik... andag aytur abdü'l-fakîr el-hakîr el-müzniib ilallâhi teâla Şeyh Ahmed Yesevî rahmetullahi aleyh" ibaresine bakıldığında, Ahmed Yesevî'nin isminin başında fakîr, hakîr gibi sıfatların olması bu eserin bizzat Yesevî tarafından kaleme alındığını, ancak Yesevî'nin isminden sonraki "rahmetullahi aleyh" ibaresinden de bu eserin, Yesevî'nin vefatından sonra başka bir kişi tarafından istinsah (kopya) edildiğini akla getirmektedir. On bölümden oluşan eserdeki konu başlıkları şöyledir: tevhîd, marifet, aşk, zikir, tasavvuf ve hakikatleri, fakr, şeyh-mürîd ilişkileri, şeriat-tarîkat-hakikat, riyâzat, semâ' ve şartları, semâ'ın beyânı. Eser, Nadirhan Hasan tarafından bir tebliğ ile tanıtılmıştır.¹⁰

5 Hoca Ahmed Yesevî, *a.g.e.*, s. 6.

6 Taşkent'teki Biruni Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde 3808, 6652 ve 9175 demirbaş numaralarıyla kayıtlı üç nüshası vardır.

7 Almatı-Türkistan: Aziret Sultan Memlekettik Tarihî Medenî Koruk Muracayı, 2012.

8 Kemal Eraslan ve Necdet Tosun, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi, 2016, s. 61-70.

9 Eraslan ve Tosun, *a.g.e.*, s. 71-75.

10 Nadirhan Hasan, "Yesevîlik'le İlgili Yeni Bir Kaynak: Tenzilü's-salihîn", *II. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 555-565.

II. Ahmed Yesevî ve Yesevîlik Hakkında Bilgi Veren Diğer Bazı Kaynak Eserler

A. Sûfî Muhammed Dânişmend, *Mir'âtü'l-Kulûb*

Eserin yazarı Sûfî Muhammed Dânişmend Zernûkî, Ahmed Yesevî'nin önde gelen mürid ve halifelerindendir. Yesevî'nin icâzetiyle Otrâr'a (bugünkü telaffuzu Otrar) gidip tekke kurmuş ve kırk yıl irşâdda bulunmuştur. Sûfî Muhammed Dânişmend'in kabri Otrâr'dadır¹¹.

Mir'âtü'l-kulûb, Sûfî Muhammed Dânişmend'in kaleme aldığı Türkçe bir eserdir. Bu eserin, İsveç'in Uppsala şehri¹² ile Taşkent¹³ ve Almatı'da¹⁴ yazma nüshaları vardır.

Mir'âtü'l-kulûb, Ahmed Yesevî'nin tasavvufî görüşlerini derlemek gayesiyle yazılmış bir eserdir. Ancak eserde Necmeddîn Kübrâ (ö. 618/1221) ve diğer bazı sûfiler ile müellif Sûfî Muhammed Dânişmend'in kendi görüşleri de bulunmaktadır. *Mir'âtü'l-kulûb*'de Necmeddîn Kübrâ'nın isminden sonra "rahimehullâh" ifadesi kullanıldığına göre, eser bu zâtın vefatından sonra yani XIII. yüzyılın ortalarına doğru kaleme alınmış olmalıdır. Bu yönüyle eser, Ahmed Yesevî'nin görüşlerini günümüze aktaran en eski eserlerden biri olarak kabul edilebilir.

Mir'âtü'l-kulûb'un Uppsala nüshası tarafımızdan hem Latin harflerine, hem de Türkiye Türkçesine çevrilerek 1997'de yayınlanmıştır.¹⁵ Daha sonra Dosay Kencetay tarafından Kazakçaya, Nadirhan Hasan tarafından da Özbekçeye çevrilip neşredilmiştir¹⁶.

Mir'âtü'l-kulûb üç bölümden oluşmaktadır: Şerîat, tarîkat ve hakikat. Birinci bölümde İslâmî ve tasavvufî ahlâk, ikinci bölümde tarîkat âdâbı, üçüncü bölümde ise mârifetullah konularına temâs edilmiştir.

11 Bkz. Mevlânâ Safiyyüddîn, *Neseb-nâme Tercümesi*, haz. Kemal Eraslan, İstanbul 1996, s. 50-51.

12 Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi'nde 472 numaralı mecmua içinde 158b-177a varakları arasındadır. Bkz. K. V. Zetterstéen, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala*, Uppsala 1930, c. I, s. 307.

13 Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü (Özb.FAŞE) Ktp. Süleymanov Yazmaları bölümü, nr. 3004, vr. 1b-17a; Özb. FAŞE Ktp., nr. 2851.

14 Almatı, Kazakistan Millî (Uluttuk) Ktp., nâdir eserler ve yazmalar bölümü, nr. 335 (1622-38). Bu yazma eser bir mecmua olup ilk risâlesi Ahmed Yesevî'ye nispet edilen *Fakr-nâme*'dir (vr. 1b-12a). İkinci risâle *Mir'âtü'l-kulûb*'dür (vr. 12a-39b).

15 Necdet Tosun, "Yesevîliğin İlk Dönemine Âid Bir Risâle: Mir'âtü'l-kulûb", *İLAM Araştırma Dergisi*, II/2 (1997), s. 41-85.

16 Dosay Kencetay (haz.), *Könildin Aynası (Mirat-ul kulub)*, Ankara: Bilig Yayınları, 2000; Nadirhan Hasan (haz.), *Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet (Yeni Bulunan Hikmetler) Sufî Muhammed Danişmend Miratul-kulub (Kalpler Közğüsü)*, Taşkent, 2004.

Birinci bölümde Süfî Muhammed Dânişmend şöyle der: “Hangi şeyh yetmiş makamdan geçmeden şeyhlik ve önderlik iddiasında bulunsa iddiası bâtil (geçersiz) olur”.¹⁷

Eserin “tarîkat” hakkındaki ikinci bölümünde şu cümleler yer alır: “Keşfu’l-kubûr (kabrin içindekileri görmek) ve keşfu’l-kulûb (kalbin içindekileri görmek) tasavvuf yolunda erişilen mertebelerdendir. Bunlar [diğer makâmlardan] daha küçüktür”.¹⁸

Eserin “hakikat” hakkındaki üçüncü bölümünde müellif, Hoca Ahmed Yesevî’den şu sözleri aktarır: “Âhir zamanda bizden sonra öyle şeyhler zuhûr edecek ki, şeytan aleyhi’l-la’ne onlardan ders alacak ve onlar şeytanın işini yapacaklar. Halka dost olup halk ne isterse onu yapacaklar. Müridlerine yol gösterip onları maksada ulaştıramayacaklar. Dış görünüşlerini süsleyip müridden çok hırs sâhibi olacaklar ve içleri (bâtınları) harâb olacak. Küfür ile îmânı farklı görmeyecekler, âlimleri sevmeyecek ve onlara iltifât etmeyecekler. Ehl-i Sünnet ve cemâatı düşman görüp ehl-i bidat ve dalâleti sevecekler. Kötülüklerini öne çıkarıp Hak Teâlâ’dan iyilik umacak ve şeyhlik iddiasında bulunacaklar”.¹⁹

B. Hakîm Ata (Süleyman Bakırganî), *Bakırgan Kitabı*

Hakîm Ata, Hoca Ahmed Yesevî’nin mürid ve halifelerinden biridir. Asıl adı Süleyman’dır. Rivâyete göre, küçüklüğünde Yesi şehrinde Kur’ân öğrenmek için arkadaşlarıyla birlikte câmiye giderken diğer çocuklar Kur’ân’ı boyunlarına astığı halde, Süleyman saygısından dolayı onu başının üzerinde taşıyordu. Bu durumu gören Ahmed Yesevî onu kendi talebeleri arasına aldı. Süleyman, zamanla Hakîm Süleyman ya da Hakîm Ata diye anılır oldu.²⁰

Ahmed Yesevî onu önce medrese ilimlerinde, sonra tasavvuf ve maneviyat yolunda yetiştirdi. Daha sonra halkı irşâd etme konusunda yetki verip bir deveye bindirdi ve devenin durduğu yerde ikâmet etmesini tavsiye etti. Deve, Bînevâ denen yerde bağırды ve çöktü. Hakîm Süleyman Ata buraya yerleşti. Devenin bağırдыğı bu yere Bakırgan (bağırان) adı verildi. O bölgenin idarecisinin adamları önce Hakîm Ata’ya mâni olmak istediyseler de, onun kerâmet ehli bir velî olduğunu anlayınca hürmet ettiler. İdareci de kızı Anber’i Hakîm Ata’ya nikâhladı. Hakîm Ata uzun yıllar o bölgede halkı irşâd ile meşgul oldu, birçok talebe yetiştirdi ve

17 Necdet Tosun, “Yesevîliğin İlk Dönemine Âid Bir Risâle: Mir’atü’l-kulûb”, s. 69.

18 Tosun, a.g.m., s. 75.

19 Tosun, a.g.m., s. 81.

20 Bkz. Karl G. Zaleman, “Legenda Pro Hakim-Ata: Hakîm Ata Risâlesi”, *Bulletin de l’Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg (Izvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk)*, c. IX, sy. 2 (Septembre, 1898), s. 107-108. *Reşahât*’ın bazı nüshalarında, yanlışlıkla Ahmed Yesevî’nin, Hakîm Ata ve Süleyman Ata isimlerinde farklı iki halifesi olduğu kaydedilmiştir. Bkz. Ali b. Hüseyin Safî, *Reşahât*, Taşkent 1329/1911, s. 9-10.

orada vefat etti.²¹ Vefat tarihi olarak 582/1186²² ve 636/1238²³ yılları zikredilir. Kabri eski kaynakların ifadesiyle Hârezm bölgesindeki Akkurgan'dadır. Burası bugün Özbekistan'ın Karakalpakistan özerk bölgesindeki Kongrat şehrinin Hakîm Ata köyüdür.

Hakîm Ata'nın "Barça yahşı biz yaman, barça buğday biz saman" (herkes iyi biz kötü, herkes buğday gibi değerli, biz saman gibi değersiziz) ve "Her geceyi Kadir bil, her gördüğünü Hızır bil" şeklindeki sözleri meşhurdur.

Hakîm Ata'nın manzum ve Türkçe olan eserleri şunlardır: 1. *Bakırgan Kitabı*, 2. *Âhir Zaman Kitabı*²⁴, 3. *Hazret-i Meryem Kitabı*²⁵, 4. *Mi'râcnâme*²⁶, 5. *Kûdeknâme*²⁷, 6. *İsmâil Kıssası*²⁸, 7. *Yarım Alma Hikâyesi (Kıssa-i Hazret-i İmâm-ı Azam; İmâm-ı Azam Nu'mân b. Sâbit Kıssası)*²⁹ 8. *Kıssa-i İmâm Hüseyin (Makteknâme)*³⁰.

- 21 Seyyid Zinde Ali, *Semerâtü'l-meşâyih*, Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 1336, vr. 99a-100b.
- 22 Gulâm Server Lâhûrî, *Hazînetü'l-asfiyâ*, Kanpur 1312/1894, c. I, s. 534; Mustafa Kara, "Hakîm Ata", *DA*, İstanbul, 1997, c. 15, s. 183-184.
- 23 Polâtçân Dâmulla Kayyumov, *Tazkira-i Kayyumiy*, Taşkent, 1998, c. I, s. 87.
- 24 *Takı Aceb Kitabı* adıyla da bilinen bu eser, ilk olarak 1847'de Kazan'da basılmış, İbrahim Hakkul ve Seyfiddin Rafiddin tarafından Özbekistan'da, Münevver Tekcan ve M. Sever tarafından Türkiye'de yayınlanmıştır. Bk. İ. Hakkul ve S. Rafidin (haz.), *Süleyman Bakırganiy: Bakırgan Kitabı*, Taşkent, 1991; Münevver Tekcan, "Hakîm Ata'nın Âhir Zaman Kitabı", *Bilg*, sy. 37 (Bahar 2006), s. 21-55; M. Sever, *Hakim Süleyman Ata (Ahmed Yesevi'nin III. Halifesi) Hikmetler ve Kıssalar*, Ankara: Oba Yayınları, 2006, s. 167-172. Başkurt Türklerinden Nakşibendî şeyhi Muhammed Ali Çukurî (ö. 1889) Hakîm Ata'nın *Âhir Zaman Kitabı*'nı şerh etmek ve yanlış gördüğü ifadeleri düzeltmek suretiyle *Zamm-ı Nazır* (Kazan 1889) isimli eserini meydana getirmiştir.
- 25 Eser 1878 ve 1896 yıllarında Kazan'da yayınlanmış, Münevver Tekcan ve M. Sever tarafında Türkiye'de neşredilmiştir. Bkz. Münevver Tekcan, "Hazret-i Meryem Kitabı", *İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 32, yıl 2004 (Bahar 2005), s. 185-216; a.mlf., *Hakîm Ata'nın Hz. Meryem Kitabı*, İstanbul: Beşir Kitabevi, 2008; Sever, *a.g.e.*, s. 172-178.
- 26 *Bakırgan Kitabı*'nda sondan ikinci şiirdir. Ayrıca bk. Kemal Eraslan, "Hakîm Ata ve Mi'râcnâmesi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı*, fasikül 1, sy. 10, s. 243-304; Hakkul ve Rafiddin, *a.g.e.*, s. 47-57; Sever, *a.g.e.*, 167-172.
- 27 Önal Kaya, "Kul Süleymân'ın Kûdek-nâmesi", *KÖK Araştırmalar*, II/2 (Güz 2000), s. 155-167. Bazı kataloglarda *Kûdek-nâme*, Şemseddîn Özgendi'ye (Şems-i 'Âsî) nispet edilmiştir. Bk. L.V. Dmitrieva, *Opisanie Tyurkskih Rukopisey Institutu Vostokovedeniya*, Moskova 1980, c. III, s. 28-29. *Kûdek-Nâme*'nin aslında Müslüman olan bir Yahudî çocuğunun hikâyesi olduğu, Önal Kaya Bey tarafından yayınlanan *Kûdek-nâme* isimli eserin ise aslında "Yetimnâme" olduğu hakkında bkz. Fatih Bakırcı, "Yesevî Şâiri Şems-i Âsî ve Kıssa-i Kûdek-nâme'si", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 54 (2016), s. 22-23.
- 28 *Bakırgan Kitabı*'nın son şiiridir.
- 29 Tataristan, Kazan, Galimcan İbrahimov Dil Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü Ktp., Türkçe yazmalar bölümü, nr. Kol. 39 Liste: 1-2/2313; Kazan Devlet Üniversitesi Ktp., nr. 240T; Münevver Tekcan, "İmâm-ı Azam Ebû Hanife'nin Kıssası", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 15 (Konya 2003), s. 121-168.
- 30 Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 9074, vr. 20b-38b; aynı Ktp., nr. 1338, vr. 12a-40b.

Bakırğan Kitabı, Hakîm Süleyman Ata'nın şiirleri ile daha sonra yaşamış bazı sûfi-şairlerin şiirlerini ihtiva eden Türkçe manzum bir eserdir. Aslen bir derleme (antoloji) olan *Bakırğan Kitabı*'ndaki şiirlerin çoğu Hakîm Ata'ya ait olduğu için eser ona nispet edilmektedir.³¹ İlk defa 1846'da Kazan'da Arap harfleriyle yayınlanan eser, İbrahim Hakkul ve Seyfiddin Rafiddin tarafından Özbekistan'da Kiril alfabesiyle neşredilmiş (Taşkent 1991), Türkiye'de Münevver Tekcan tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.³² Ayrıca Önal Kaya, el yazması eserlerden topladığı Hakîm Ata'ya ait hikmetleri (şiirleri) yayınlamıştır³³. *Bakırğan Kitabı* Mustafa Sever tarafından yayınlanmıştır.³⁴

Bakırğan Kitabı'nda dinî hükümler, Allah ve peygamber sevgisi, tasavvufî ahlâk konuları, dervişliğin faziletleri, dünyânın fânîliği, kıyâmet ahvâli, Hz. Peygamber'in mi'râcı, Hz. İbrahim ve Hz. İsmâil'in kıssaları, Cennet ve Cehennem'in münâzarası gibi konularda şiirler yer alır.

Bakırğan Kitabı'ndaki Hakîm Süleyman Ata'ya ait şiirlerden bazıları şunlardır:

Tesbîhin zünnâr bolur, seccâdeng murdâr bolur,

Barçası agyâr bolur, arada ışk bolmasa.

Yani, eğer Allah ile aranda aşk olmazsa, tesbîhin papaz kemeri olur, seccâden murdar olur, hepsi yabancı olur.

Ne hoş tatlıg Hak yâdı, seher vakti bolganda,

Baldın süçük Hû atı, seher vakti bolganda.

Bolsa köngülde hatar, kılur sanga Hak nazar,

Tevbe kılğıl bî-haber, seher vakti bolganda.

Yani seher vakti olunca Hak Teâlâ'yı zikretmek ne hoş tatlıdır. Onun Hû ismi, baldan daha tatlıdır. Eğer gönülde tasa ve düşünce varsa Allah sana bakar, nazar eder. Ey gâfil! Seher vakti olunca tevbe et.

C. Hüsâmeddîn Hüseyin b. Ali Sıĝnâkî,

Risâle-i Hüsâmeddîn es-Sıĝnâkî (Menâkıb-ı Ahmed-i Yesevî)

en-Nihâye adlı fıkıh kitabıyla bilinen ve Halep'te medfûn bulunan meşhur Hanefî fakîhi Hüsâmeddîn Sıĝnâkî (ö. 711/1311), Ahmed Yesevî'nin terceme-i hâlini ve menkıbelerini bir risâlede toplamıştır. Muhtemelen hicrî VII. asrın sonlarında

31 St. Petersburg'daki yazma nüshaları için bkz. L.V. Dmitrieva, *Opisanie Tyurkskih Rukopisey Instituta Vostokovedeniya*, c. III, s. 22-26. Doğu Türkistan'ın Ürümçi şehrindeki nüshası için bkz. Kurbân Velî, *Uygur Özbek Tatar Kadimki Eserler Tizimlik*, Kaşgar, 1989, s. 110.

32 Münevver Tekcan, "Hakîm Ata ve Bakırğan Kitabı", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1997.

33 Önal Kaya, "Süleyman Hakîm Ata Bakırğanî ve Şiirleri", *Türk Dilleri Araştırmaları*, c. 8 (İstanbul: Simurg Yayınları, 1998), s. 73-209.

34 Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2018.

kaleme alınan bu risâle, Yesevîlik ile ilgili en eski eserlerden biridir. *Lemehât ve Huccetü'z-zâkirîn* gibi eserlerde Sıġnâkî'nin bu risâlesinden istifade edilmiştir. *Risâle-i Hüsâmeddîn es-Sıġnâkî*'nin bir nüshası Taşkent'te Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'ndedir (nr. 11084, vr. 1b-3a). Farsça ve üç varak tutarında olan bu küçük risâlede, Ahmed Yesevî'nin bazı menkıbeleri anlatılır. Eserin Farsça metni ve Türkçe tercümesi tarafımızdan yayınlanmıştır.³⁵

D. Hoca İshâk b. İsmâil Ata, *Hadîkatü'l-Ârifîn*

Hoca İshâk (bazı kaynaklarda İshâk Hoca), Yesevî şeyhlerinden İsmâil Ata'nın oğludur. XIV. yüzyılda Taşkent ile Sayrâm arasındaki İspîcâb'da halkı irşâd ile meşgul olmuştur. Kabri, aynı bölgede Türbet kasabasıdır.³⁶ Emîr Timur merzının üzerine bir imâret inşâ ettirmiştir.³⁷

Hoca İshâk, Yesevîlik icâzetini babası İsmâil Ata'dan almıştır. İsmâil Ata, hem kendi babası İbrâhim Ata'dan feyz almış hem de Hârezm, Buhara ve Hocend'de zahîrî ve bâtnî eğitime devam edip Şeyh Maslahat Hocendî'den tasavvuf yolunda icâzet almıştır. İsmâil Ata'nın babası İbrâhim Ata, Süksük Ata'dan icâzet ve hilâfet almıştır. Süksük Ata'nın şeyhi Sûfî Muhammed Dânişmend, onun şeyhi Hakîm Ata, Hakîm Ata'nın şeyhi de Hoca Ahmed Yesevî'dir.³⁸

Hadîkatü'l-ârifîn Hoca İshâk b. İsmâil Ata'nın Çaġatay Türkçesi ile kaleme aldığı tasavvufî bir eserdir. Henüz yayınlanmamış olan eserin el yazması bazı nüshaları günümüze ulaşmıştır.³⁹ XIV. yüzyılın ortalarında yazılmış olan *Hadîkatü'l-ârifîn*, hem genel anlamda tasavvuf, hem de ilk dönem Yesevî şeyhlerinin düşüncelerini günümüze aktaran en eski eserlerden biridir. Ayrıca Çaġatay dili ve edebiyatının yeterince tanınmayan mühim bir ürünüdür.⁴⁰ Eser, tarafımızdan bir tebliġ ile tanıtılmış⁴¹, Eshabil Bozkurt tarafından da yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.⁴²

35 Necdet Tosun, "Ahmed Yesevî'nin Menâkıbı", *İLAM Araştırma Dergisi*, III/1 (1998), s. 73-81.

36 Bu kasaba bugün Kazakistan'ın güneyinde, Çimkent ile Taşkent arasındaki Kazıgurt ilçesinin doğusunda olup Turbat diye anılmaktadır.

37 Seyyid Zinde Ali, *Semerâtü'l-meşâyih*, vr. 112b.

38 Bkz. Hoca İshâk b. İsmâil Ata, *Hadîkatü'l-ârifîn*, Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Birünî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 11838, vr. 118b, 119b.

39 a) Özbekistan Fenler Akademisi Birünî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 11838, vr. 1b-131a (istinsah tarihi: 1255/1839); nr. 3853; nr. 11941 (114 varak, eksik); nr. 12387 (164 varak, eksik); nr. 13074/III; b) Özbekistan Fenler Akademisi Birünî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., Süleymanov Yazmaları bölümü, nr. 3004, vr. 17b-205b (istinsah tarihi: 1252/1836); nr. 252 (94 varak, istinsah: 1103/1691, eksik). Afganistan'ın Kâbil şehrinde de bir nüshası bulunmaktadır.

40 Eser hakkında bkz. H. F. Hofman, *Turkish Literature. A Bio-Bibliographical Survey*, Utrecht 1969, section III, part I, c. 3, s. 316-318.

41 Necdet Tosun, "XIV. Asırda Yazılmış Çaġatayca Bir Yesevî Eseri: Hoca İshak b. İsmail Ata'nın *Hadîkatü'l-ârifîn*'i", Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu, 20-21 Şubat 2010.

42 Eshabil Bozkurt, "İshâk Ata'nın *Hadîkatü'l-ârifîn* İsimli Eseri ve Tahlili (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Müellif, başta babası İsmâil Ata olmak üzere birçok sūfînin tasavvufî konulardaki görüşlerini nakletmiştir. 15 ana bölüm (bâb) ve bazı alt başlıklardan (fasıl) oluşan eserin ana bölümleri şunlardır: 1. Rûhlar, 2. Ameller, 3. Şeyh, 4. Mürîdin edebi, 5. Zikir, 6. Semâ', 7. Hizmet, 8. Fakr, 9. Tasavvuf, 10. Muhabbet, 11. Ma'rifet, 12. İbâdetler, 13. Mâlâyâ'nîyi (gereksiz işleri) terk etmek, 14. Makâmlar, 15. Bayram gecesini idrâk etmek.

Eserdeki bazı cümleler şunlardır: "Avâm halkın ikrâm ve ihsânı riyâ ve gösteriş için olduğundan âhirette fayda vermez", "Şeriatın şartı elbiseyi temizlemektir, tarikatın şartı ise camı ve gönüğü temizlemektir"⁴³. İsmâil Ata'ya sormuşlar: Halkı Hak Teâlâ'ya ulaştıran kaç tane yol vardır? Şöyle cevap vermiş: "Varlıktaki bütün zerrelere sayısınca yol vardır. Ama bir Müslümanı rahatlatmak ve ona faydalı olmaktan daha yakın ve daha iyi bir yol yoktur."⁴⁴

İsmâil Ata'nın zikir konusunda şöyle dediği anlatılır: "Demirci demiri ateşte ısıtıp çekiçle dövdüğü gibi, mürîd de kalbini Hû zikrinin çekici ile dövüp temizlemelidir."⁴⁵ Yazar, her şeyhin zikir için Allah'ın isimlerinden birini tercih ettiğini, Hoca Ahmed Yesevî'nin "Allah" ve "Hû" şeklinde iki ismi mürîdlere telkîn ettiğini, İsmâil Ata'nın ise "Hû" zikrini tercih ettiğini söyler.⁴⁶

Şeyh Ebu'l-Kâsım Nasrâbâdî'den nakledilen bir rivâyetin sonunda şu cümleler yer alır: "Kıyâmet günü Hz. Ebû Bekir'in amelleri bir terâziye konsa, diğer bütün insanların amelleri terâzinin diğer kefesine konsa, Hz. Ebû Bekir'in amelleri ağır gelir."⁴⁷ Bu rivâyetin ardından Hz. Ömer'in fazîleti, tevâzuu ve insanlara hizmeti hakkında bir hikâyeye anlatılır. Ardından Hz. Ebû Bekir'in hicret esnasında ve özellikle Sevr Mağarası'nda Hz. Peygamber'e olan hizmetinden övgüyle bahsedilir.⁴⁸

İsmâil Ata'nın şu sözü de nakledilir: "Mürîd meyve vermeyen ağaca benzer, şeyh de meyve veren ağaca. Meyve vermeyen ağaçları kesip meyve verene aşlarlar, böylece o ağaç da bir süre sonra meyve verir hâle gelir."⁴⁹

Eserde verilen bilgilere göre Yesevîlik'te intisap yani mürîdliğe giriş merasimi şöyle yapılır: Şeyh, mürîd olmak niyetiyle gelen kişinin elini tutar. Tevbe etmesini ve Allah'a yönelmesini tavsiye ederek şu tevbe virdini üç kez okur: "Estağfirullâhe'llezî lâ ilâhe illâ Hû el-Hayye'l-Kayyûm ve es'elühü't-tevbe". Sonra eline bir makas alır ve: "Yâ eyyühe'llezîne âmenû tûbû ilallâhi tevbeten nasûhâ"⁵⁰ âyetini okur. Ardından mürîdin saçından, önce sağ, sonra sol, sonra da orta taraftan iki üçer

43 Hoca İshâk, *Hadikatü'l-ârifin*, vr. 14a-14b.

44 Hoca İshâk, *a.g.e.*, vr. 31b-32a.

45 Hoca İshâk, *a.g.e.*, vr. 52a.

46 Hoca İshâk, *a.g.e.*, vr. 53a-53b.

47 Hoca İshâk, *a.g.e.*, vr. 69a-b.

48 Hoca İshâk, *a.g.e.*, vr. 71a-72b.

49 Hoca İshâk, *a.g.e.*, vr. 82a.

50 "Ey îmân edenler! Allah'a samîmî olarak tevbe edin." Tahrîm, 66/8.

adet kıl keser. Bu, dünyâ sevgisini gönülden kesip atmanın sembolüdür. Bunun peşinden mürîde nâfile namaz kılmasını, sürekli zikretmesini, şeyhinden izinsiz iş yapmamasını tavsiye eder.⁵¹

E. Ali Şîr Nevâyî, *Nesâyimü'l-mahabbe*

Abdurrahman Câmî'nin sûflerin hayat hikâyeleri ve sözlerine dair kaleme aldığı *Nefahâtü'l-üns* isimli Farsça eserini, Ali Şîr Nevâyî (ö. 906/1501) bazen kısaltarak bazen de ilâveler yaparak *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve* adıyla Çağatay Türkçesine tercüme etmiştir. Bazı ilâveler olduğu için bu eseri yeni bir telif olarak kabul etmek gerekir. Nevâyî bu mensur eseri 901/1495 senesinde kaleme almıştır. *Nefahâtü'l-üns'e* yaptığı ilâveler hakkında kendisi şu satırları kaydetmiştir:

“Ve Hazret-i Şeyh Ferîdüddîn-i Attâr kuddise sirruh bitigen *Tezkiretü'l-evliyâ'* dın ba'zı kibâr-ı meşâyih kim *Nefahâtü'l-üns'*ga dâhil bolmaydurlar irdi, her kaysını münâsib mahalda dâhil kıldım. Ve Türk meşâyihü zikri hem azrak irdi, anı dağı Hazret-i Şeyhu'l-meşâyih Hâce Ahmed-i Yesevî rahimehümü'llahdın bu zamângaça derc kıldım. Ve Hind meşâyihü şerhi ki az mezkûr irdi, tâ mümkün bar tilep tapıp Hazret-i Kutbü'l-evliyâ Şeyh Ferîd-i Şeker-genc kaddesallâhü ervâhahümdın songğı meşâyihkaça ilhâk kıldım”.⁵²

Câmî'nin *Nefahâtü'l-üns'*ünde 601 sûflerin hayatı ele alınmış iken, bu rakam Nevâyî'nin *Nesâyimü'l-mahabbe'*sinde 770'e çıkmıştır. Nevâyî esere eklediği Türk şeyhleri yani Yeseviyye tarikatı mensupları hakkındaki bilgileri nereden derlediği hakkında bilgi vermemiştir. Muhtemelen bunlar o dönemde halk arasında dolaşan şifâhî (sözlü) bilgilerdi. Nevâyî bu bilgileri kayda geçirmek suretiyle Yesevîlik araştırmaları için önemli bir hizmet yapmıştır ki eserin asıl kıymeti buradan gelmektedir. Ancak Yesevî şeyhleri hakkında verdiği bilgilerin çok kısa olması günümüz araştırmacıları açısından bir şanssızlıktır. Muhtelif yazma nüshaları olan *Nesâyimü'l-mahabbe'*⁵³, Kemal Eraslan tarafından Latin (yeni Türk) harflerine çevrilerek yayınlanmıştır.⁵⁴

F. Ahmed b. Mahmûd Hazînî ve Eserleri

Hazînî Ahmed b. Mahmûd (ö. 1002/1593-4'ten sonra) Hisâr (bugünkü Tacikistan'ın Duşanbe) şehrinde doğmuştur. Hicrî 996'da kaleme aldığı *Hucetü'l-ibrâr* isimli

51 Hoca İshâk, *Hadikatü'l-ârifin*, 91b.

52 Ali-şîr Nevâyî, *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve* (hız. Kemal Eraslan), Ankara 1996, s. 2.

53 Meselâ: İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Revan bölümü, nr. 808 (vr. 55b-174a, istinsah: Herat, hicrî 901-902); Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 4056 (vr. 52b-163a); İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., TY, nr. 4149. St. Petersburg'daki başka bir nüshası için bk. Abdullahcan Muginov, *Opisanie Uygurskih Rukopisey Instituta Narodov Azii*, Moskova 1962, s. 97-98.

54 İstanbul 1979; Ankara: TDK Yayınları, 1996.

eserinde, o tarihte 56 yaşında olduğunu söylediğine göre (vr. 149b), 940/1533 senesinde doğmuş olmalıdır. 12 yaşında iken Yesevî şeyhi Seyyid Mansûr'a mürid olan Hazîni, 19 yaşında irşad icâzeti almıştır. 972/1564 senesinde Hisâr'dan önce Diyarbakır'a gelip sonra hacca giden Hazîni, hac dönüşünde Sultan Selim zamanında (974-982/1566-1574) İstanbul'a uğrayıp memleketi Hisâr'a döner. İkinci defa hacca giden Hazîni, Sultan III. Murad tahta geçince (982/1574) İstanbul'a tekrar gelir. Üç eserini bu padişah adına kaleme alır. Hicrî 1002 tarihinde kaleme aldığı *Cevâhiru'l-ebâr*, muhtemelen son eseridir. Hazîni, Yesevîliğin yanı sıra Nakşibendiyye tarikatına da bağlanmıştır. Onun Nakşibendî yolundaki şeyhi Molla Emîn'dir.⁵⁵

1. *Cevâhiru'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr*

İlk yarısı Türkçe, ikinci yarısı Farsça olan bu eserin bilinen tek yazma nüshası İstanbul'dadır.⁵⁶ Eserde Ahmed Yesevî ve Seyyid Mansûr başta olmak üzere bazı Yesevî şeyhlerinin söz ve menkıbeleri ile Yeseviyye usul ve âdâbı anlatılmaktadır. *Cevâhiru'l-ebâr* Cihan Okuyucu tarafından önce 1995'te Kayseri'de, sonra 2014'te İstanbul'da yayınlanmıştır.⁵⁷

2. *Menba'u'l-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr*

Türkçe olan bu eserin bilinen tek nüshası İstanbul'da Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1425'te olup 1b-81b varakları arasındadır. İstanbul'da hicrî 995'te yazılan bu nüshada istinsâh kaydı olmadığı için müellif hattı olması muhtemeldir.

Manzum ve mensur karışık bir eserdir. Müellifin, akraba ziyareti için Buhârâ'ya gideceğini duyan İstanbul'daki bazı âlim ve sâlih zâtlar, ayrılık elemi teskin için müelliften Yeseviyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının usûl ve âdâbına dair bir eser kaleme almasını istemişler, bunun üzerine bu eser yazılmıştır (vr. 7b). Kemâleddîn İnkânî, Şeyh Hudaydâd, Ubeydullah Ahrâr, Ahmed Yesevî, Abdülhâlik Gucdüvânî gibi önde gelen Yesevî ve Hâcegân (Nakşibendî) meşâyihinin bazı menkıbelerine yer veren müellif, bir vesîleyle eserde Mâverâünnehir'den Hicâz'a, oradan da İstanbul'a geldiğini anlatmaktadır (58a-b). *Menbau'l-ebhâr*, Samire Mahmudova tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış, Mehmet Mâhur Tulum tarafından da ilmî neşri yapılmıştır.⁵⁸

55 Molla Emîn'in tarikat silsilesi: Bahâeddin Nakşibend, Alâeddin Attâr, Ya'kûb Çerhî, Ubeydullah Ahrâr, Muhammed Kâdî, Ahmed Kâsânî, Muhammed İslâm Cûybârî, Hâce Kelân (Hâce S'ad), Molla Emîn.

56 İstanbul Üniversitesi Ktp, TY, nr. 3893, 112+50= 162 varak.

57 Hazîni, *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâc-ı Bihâr: İyilerin Dalgalı Denizlerden Çıkardığı İnciler*, haz. Cihan Okuyucu ve Mücahit Kaçar, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.

58 Hazîni, *Menbau'l-ebhâr fî riyâzi'l-ebâr: İyilerin Bahçelerindeki Suların Kaynağı*, haz. Mehmet Mâhur Tulum, İstanbul 2009.

3. *Huccetü'l-ebrâr*

Farsça manzum bir eser olup bir nüshası Paris Millî Kütüphanesi'ndedir (Bibliothèque Nationale, Pers. A. F. 263, vr. 103b-173b). İstanbul'da hicrî 996 senesinde Sultan III. Murâd adına yazılmıştır. Eserde yazar Yesevî meşâyihından, kendi hayatından, Şam, Mısır, Kudüs, Harem-i Şerîf ve İstanbul seyahatlerinden, şeyhi Seyyid Mansûr ile ilişkilerinden bahseder. Aynı mecmua içinde Hazînî'nin, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin başından üç beytin şerhi mâhiyetindeki *Tesellâü'l-kulûb* adında Farsça bir eseri ile (vr. 2b-84b), iki mersiyesi (vr. 85a-101a) de bulunmaktadır.

4. *Câmiu'l-mürşidîn*

Yazma nüshası Almanya'nın Berlin şehrinde olan bu eser Farsça olup manzum ve mensur karışık olarak kaleme alınmıştır.⁵⁹ 972/1564 senesinde yazılmıştır. Bu kitapta dört tasavvuf yolu (Hâcegân-Nakşibendiyye, Yeseviyye, Kübreviyye ve Aşkîyye tarikatları), kurucuları ve pirleri hakkında bilgi verilmektedir. Eserde Ahmed Yesevî'nin menkıbeleri arasında geçen "Hum-i Işk" hikâyesinin farklı bir versiyonu da yer alır. Buradaki rivayete göre Ahmed Yesevî'nin sohbet meclisinde dervişler susayınca Yesevî, müridi Hakîm Ata'ya "Arkadaşlarının susuzluğunu gider" demiş. O anda bir deprem olmuş ve yerden nurlu, ateş renginde bir su fışkırmış. Dervişler o sudan içmişler. Sonra Ahmed Yesevî elini suyun fışkırdığı deliğe koymuş, suyun akışı kesilmiş, o esnada bir hum (küp, ibrik, testi) peydâ olmuş. Âşik dervişler bu testiden su içtikleri için adı "hum-i ışk" yani aşk testisi diye kalmış (vr. 72a-72b). *Câmiu'l-mürşidîn*, Nadirhan Hasan ve Seyfuddin Refiuddin tarafından bir makale ile tanıtılmıştır.⁶⁰

5. *Dîvân*

Hazînî'nin Farsça şiirlerini ihtiva eden bir eserdir. Bilinen tek nüshası Konya'dadır.⁶¹ 999/1591 senesinde tamamlanmıştır. Kasîdelerde Osmanlı sultanlarına, özellikle II. Selim ve III. Murad'a övgüler vardır. Eser, İbrahim Kunt tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır.⁶²

G. Muhammed Âlim Sıddîkî Alevî, *Lemehât min Nefehâti'l-Kuds*

Daha ziyade "Âlim Şeyh" diye bilinen bu zât, hicrî 972'de Taşkent'te doğmuş, 1043/1633 senesinde Semerkand yakınlarındaki Aliâbâd'da vefat etmiştir. Babası

59 Hazînî, *Câmiu'l-mürşidîn*, Berlin, Staatsbibliothek Ms. Orient Oct. 2847 (114 varak).

60 Seyfuddin Refiuddin ve Nadirhan Hasan, "Hazînî'nin Câmiu'l-mürşidîn Adlı Eseri Hakkında", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 12 (2004), s. 159-166.

61 Mevlana Müzesi Kütüphanesi, Müzelik Yazma Kitaplar, nr. 146 (291 varak).

62 İbrahim Kunt, "Hazînî ve Dîvânı (İnceleme-Metin)", Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002. Ayrıca bkz. A.mlf., "Sultan Ahmed Hazînî'nin Hayatı ve Eserleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 13 (2004), s. 265-288.

Mü'min Şeyh, şeyhi Pirîm Şeyh'tir. Âlim Şeyh, Aliâbâd'daki tekkesinde uzun yıllar halkı irşâd etmiş olan bir Yesevî şeyhidir. Vefatından sonra yerine halifelerinden Hâce Abdürreşîd postnişin olmuştur. Âlim Şeyh'in en meşhur eseri *Lemehât*'tır. Halifelerinden Hâce Fethullâh b. Abdülbâsıt Azîzegî *Lemehât*'a bazı ilaveler yapmış ve bu *Tekmile-i Lemehât*'ta Âlim Şeyh'in hayatı ve menkıbelerini derlemiştir.⁶³ Müridlerinden biri olan Muhammed Şerîf el-Hüseynî (ö. 1109/1697-8) *Huccetü'z-zâkirîn* adlı eserinde bu tekmeden istifadeyle Âlim Şeyh'in menâkıbına yer vermiş, halifelerinden de bahsetmiştir.⁶⁴

Âlim Şeyh, *Lemehât min nefahâti'l-kuds* isimli bu eseri, Ahmed Yesevî'nin manevî işaretleriyle bir rüyadan sonra yazmaya başlamış ve Sultan Muhammed Bahâdır Hân'a ithaf etmiştir. Farsça olan eser iki bölümden oluşur: Dibâceden sonraki birinci bölüm, cehrî zikrin câiz olduğuna dair âyet ve hadislerden oluşmaktadır (İslamabad 1986, s. 7-38). İkinci bölümde ise Ahmed Yesevî'den başlamak üzere Yesevî silsilesindeki bazı meşâyihın ahvâl ve menâkıbı anlatılır (s. 38-464). Ahmed Yesevî'nin anlatıldığı bölümde (s. 38-123) Sûfî Dânişmend'in ve İmâm Hüsâmeddîn Hüseyin Sıĝnâkî'nin (ö. 711/1311-2) Ahmed Yesevî'nin söz ve menâkıbına dair yazdıkları eserlerden istifade edilmiştir (s. 38-40, 48). Muhtelif yazma nüshaları bulunan *Lemehât*⁶⁵, ilk kez Taşkent'te neşredilmiş (1327/1909), ikinci baskısı ise Muhammed Nezîr Rânchâ'nın önsöz ve fihrist ilâveleriyle İslâmâbâd'da yapılmıştır (1406/1986). *Lemehât*'ı tanıtıcı mahiyette bazı makaleler yayınlanmıştır.⁶⁶ *Lemehât*, Özbekçeye tercüme edilip yayınlanmıştır.

H. Muhammed Şerîf Buhârî, *Huccetü'z-Zâkirîn li-Reddi'l-Münkirîn*

XVII. asırda Buhara'da yaşayan Muhammed Şerîf Buhârî Hüseyinî Alevî Mâverâünnehr'in meşhur Yesevî ve Nakşibendî şeyhlerinden biri olup 1026/1617 senesinde doğmuştur. *Semerâtü'l-meşâyih* müellifi onun nisbesini "Şehrisebzî, Buhârî" şeklinde kaydettiğine göre Şehrisebz'de doğmuş olmalıdır. Gençliğinde

63 Bu tekmile, *Menâkıbu'ş-Şeyh Muhammed Âlim Azîzân* adıyla da bilinmekte olup bir nüshası Medîne-i Münevvere'deki Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 902/107).

64 Âlim Şeyh için bkz. Muhammed Şerîf, *Huccetü'z-zâkirîn*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 372, vr. 137b-157b; Ebû Tâhir Semerkandî, *Semerîyye* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1343/1965, s. 116; Nâsiruddin Buhârî, *Tuhfetü'z-zâirîn* (nşr. Molla Muhammedî Mahtûm), Buhara 1910, s. 135; Storey, *Persian Literature*, I/2, s. 983; Ahmed Münzevî, *Fihrist-i Müşterek-i Nüşahâ-yı Hattî-yi Fârsî-yi Pâkistân*, İslâmâbâd 1990, c. XI, s. 893-894.

65 Storey, *a.g.e.*, I/2, s. 983; A. A. Semenov, *SVR (Sobranie Vostoçnih Rukopisei Akademii Nauk Uzbekskiy SSSR)*, Taşkent 1955, c. III, s. 354; Münzevî, *a.g.e.*, c. XI, s. 893-4.

66 Devin DeWeese, "The Yasavî Order and Persian Hagiography in Seventeenth-Century Central Asia", *The Heritage of Sufism III: Late Classical Persiate Sufism*, Oxford 2000, s. 389-414; Nadirhan Hasan, "Âlim Şeyh ve Lemehat min nefehat il-kuds Eseri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 18 (2007), s. 229-242.

farklı hocalardan dinî ilimleri öğrenmiş, Muhammed Kâsım Buhârî'den *Mişkâtü'l-mesâbih* okutma icâzeti almış, Sûfî Nâsiruddin Buhârî'nin yanında kırâat ilmüne dair *Kitâb-ı Şâtıbtî*'yi okumuş, ayrıca Mevlânâ Yûsuf Karabâgî'den de bazı medrese ilimlerini tahsil etmiştir. Tasavvuf yolunda ise, önce *Lemehât* müellifi ve Yesevî şeyhi olup Âlim Şeyh diye bilinen Muhammed Âlim Sıddîkî'ye, onun vefatından sonra halifelerinden Hoca Fethullah'a ve ardından Mevlânâ Hacı İsmâil'e intisap etmiş; Yesevîlik usûl ve âdâbını iyice öğrendikten sonra Nakşibendî şeyhlerinden Mevlânâ Kemâl'e (Kemâleddîn Fegânzevî Buhârî) intisap ederek Nakşibendî tarikatından da icâzet almıştır. Bunların dışında başka şeyhlerden de icâzet aldığı kaydedilmektedir.⁶⁷ Buhara'da Medrese-i Zergerân'a yakın olan tekkesinde hem Yesevî, hem de Nakşibendî usûlünce irşâda devam eden Muhammed Şerîf, daha ziyâde Yesevîlik yönüyle öne çıkmıştır. Abdülaziz Han b. Muhammed Han'ın ona intisap ettiği nakledilir. 1109/1697-8 senesinde vefat eden Muhammed Şerîf Buhara'da medfundur. Kabri Hoca-i Elem-neresân türbesinin yolunda ve yakınındadır.⁶⁸

Muhammed Şerîf Buhârî birçok eser kaleme almıştır. Bilinen eserleri şunlardır: a) *Huccetü'z-zâkirîn li-reddi'l-münkirîn*: Aşağıda bundan bahsedilecektir. b) *Tuhfetü's-sâlikîn*: Muhammed Şerîf'in diğer bir Farsça eseri olup hem Yesevî hem de Nakşibendî tarikatlarının usûl ve âdâbını konu edinir.⁶⁹ c) *Dîvân*: Süleymaniye Kütüphanesi'nde, müellifin diğer eserleriyle aynı mecmua içinde (Reşid Efendi bölümü, nr. 372) bulunan *Dîvân*, Muhammed Şerîf'in Farsça şiirlerinden oluşmaktadır. d) Gündüz ve gece evrâdına dair bir eser: Süleymaniye Kütüphanesi'nde aynı mecmua içindedir. e) *Şerh-i Akâid-i Adudiyye* üzerine iki hâşiye. f) *Mevlevî-yi Şerîf ber-Şerh-i Mollâ*.⁷⁰

Huccetü'z-zâkirîn: Muhammed Şerîf Hüseyinî Buhârî (ö. 1109/1697-8) tarafından 1077/1666 yılında Farsça olarak kaleme alınan *Huccetü'z-zâkirîn li-reddi'l-münkirîn*, bir mukaddime, üç makale (bölüm) ve bir hâtimedden oluşur. Birinci ve ikinci makalelerde cehri zikrin câiz olduğuna dair âyet, hadîs ve ulemânın görüşleri nakledilir. Üçüncü makalede ise Ahmed Yesevî'den başlayarak bazı Yesevî şeyhlerinin hayatı ve menkıbeleri anlatılır (vr. 90a-137b). Bu arada müellifin ilk

67 Muhammed Şerîf el-Hüseyinî, *Huccetü'z-zâkirîn*, vr. 168a-b; Seyyid Zinde Ali, *Semerâtü'l-meşâyih*, vr. 235b-236a.

68 Nâsiruddin Buhârî, *Tuhfetü'z-zâkirîn*, s. 97; Zeki Velidi Togan, "Yesevîliğe Dair Bazı Yeni Mâlumât", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 525-6; Robert D. McChesney, "Bokârî Mohammad Şarîf", *Encyclopaedia Iranica*, London 1990, c. 4, s. 331-2. Dmitrieva kataloğunda Muhammed Şerîf'in vefat tarihi 1103/1691-92 olarak kayıtlıdır. Bkz. L.V. Dmitrieva, *Opisanie Tyurkskih Rukopisey İnstituta Vostokovedeniya*, c. III, s. 88.

69 Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 372, vr. 204b-246a.

70 Nâsiruddin Buhârî, *a.g.e.*, s. 97.

şeyhi olan Âlim Şeyh ve onun halifeleri de zikredilir (137b vd.). Eserin hâtimesinde tasavvufî âdâb ve ahlâka dair bazı mektuplar yer alır (173a-203b).

Eserin bir nüshası Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 372'de, 1b-203b varakları arasındadır. Taşkent ve St. Petersburg'da da nüshaları vardır.⁷¹ Eserde nakil yapılan bazı kitaplar şunlardır: Nevevî, *Bustânü'l-ârifin* (31a); Âlim Şeyh, *Lemehât* (18b-19a) ve risâlelerinden biri (46a, 47b); Sûfî Dânişmend, *Risâle (Ahmed Yesevî'nin menâkıbı)* (92a); Hüsâmeddîn Hüseyin Sıgnâkî, *Risâle-i Hüsâmeddîn es-Sıgnâkî (Ahmed Yesevî'nin menâkıbı)* (92a-92b, 95b, 97a); Mevlânâ Lütfullâh Türkistânî, *İsmâil Ata'nın Menâkıbı* (101a, 102b); İshâk Hoca, *Hadikatü'l-ârifin* (100b); Hâce Fethullâh Azîzegî, *Tekmile-i Lemehât* (Âlim Şeyh'in menâkıbıdır) (157a).

Muhammed Şerîf, *Huccetü'z-zâkirîn li-reddi'l-münkirîn* (inkarcıları reddetmek için zikredenlerin delili) adlı eserinin ilk bölümünde cehrî zikrin câiz olduğunu muhtelif tefsir, hadis ve fıkıh kitaplarından deliller getirerek ispatlamaya çalışmıştır. Muhammed Şerîf'in, eserindeki deliller arasında bir Nakşibendî mensubu olan Muhammed Pârsâ'nın cehrî zikre cevaz veren küçük risâlesini almış olması, cehrî zikre genellikle muhâlif olan âlimlere ve Nakşibendî mensuplarına cevap mâhiyetinde olmalıdır.

Huccetü'z-zâkirîn birkaç açıdan önem arz etmektedir:

1. Orta Asya tasavvufu ve tarikatları hakkında mühim anekdotlar ihtiva etmektedir.
2. Yesevî şeyhleri ile Nakşibendî, Kübrevî, Zeynî ve Aşkî şeyhleri arasındaki olumlu ve olumsuz ilişkilere temas ederek tarikatlar tarihi ve sosyal tarih araştırmacıları için ilgi çekici malzemeler sunmaktadır.
3. Tarikat şeyhleri ile devlet yöneticileri arasındaki ilişkilere dair tarih kitaplarında bile bulunamayacak mühim detaylar veren eser, siyasi tarih araştırmacıları için de mühim bilgiler ihtiva etmektedir.
4. Ahmed Yesevî'den başlayarak Mâverâünnehir'de yayılan Yeseviyye'nin önde gelen şeyhleri hakkında mühim bilgiler ihtiva etmektedir. Müellif bu bilgileri derlerken bugüne ulaşmadığı anlaşılan bazı eski Yesevî kaynaklarını da kullanmıştır. Bu açıdan *Huccetü'z-zâkirîn*, Yesevî şeyhleri hakkında bilgi bulunabilecek mühim ve nâdir eserlerden biridir.

Eserin sonunda, müellifin oğluna gönderdiği altı tane mektup bulunmaktadır. Bu mektuplar sayesinde müellifin tasavvuf anlayışını ve düşüncelerini öğrenmek mümkündür. Mektuplardan bazıları usûl-i aşere diye bilinen sabır, kanaat, tevekkül, zikir, murâkabe, teveccüh gibi kavramlara ve tasavvuf ahlâkına dair iken, bazıları vahdet-i vücûd ve merâtib-i vücûd gibi konulara temas etmektedir. Bu

71 Bir nüshası Taşkent'te Biruni Şarkiyat Enstitüsü'ndedir (nr. 4164). Bkz. Semenov, SVR, c. III, s. 353. Diğer bir nüshası için bkz. O. F. Akimuşkin ve dğr., *Persidskie i Tadcikskie Rukopisi Instituta Naradov Azii an SSSR, Moskova, 1964, c. 1, s. 152.*

da, Yesevî şeyhlerinin tasavvuf felsefesiyle fazla ilgilenmedikleri şeklindeki tezi kısmen de olsa bertaraf etmektedir.

Huccetü'z-zâkirîn, yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.⁷²

İ. Kul Şerîf, *Kıssa-i İr Hubbî*

Kıssa-i İr Hubbî, Kul Şerîf mahlasıyla manzum eserler yazan bir şâirin eseridir. Kul Şerîf'in, *Huccetü'z-zâkirîn* gibi eserlerin müellifi olan Buharalı Muhammed Şerîf Buhârî mi yoksa XVI. asırda Kazan'da yaşayan Kul Şerîf mi, ya da tamamen farklı bir kişi mi olduğu kesinlik kazanmamıştır. Kul Şerîf mahlasıyla ve Çağatay Türkçesiyle yazdığı şiirlere bazı *Dîvân-ı Hikmet* mecmuaları ile *Bakırgan Kitabı* nüshalarında ve başka mecmualarda rastlanmaktadır. Bu şiirlerden bazıları Önal Kaya tarafından yayınlanmıştır.⁷³

Kıssa-i İr Hubbî, Yesevî şeyhlerinden Hakîm Ata ile Anber Ana'nın çocuklarından biri olan Hubbî Hoca'nın menkıbevî hayatı hakkında Çağatay Türkçesi ile hikmet tarzında manzum olarak yazılmış bir eserdir. *Kıssa-i İr Hubbî*, *Kıssa-i Sultân Hubbî* gibi isimlerle muhtelif yazma nüshaları olan eser⁷⁴, *Kıssa-i Hubbî Hoca* adıyla Kazan'da 1899'da Arap harfleriyle yayınlanmış, Önal Kaya tarafından da Latin harflerine çevrilerek neşredilmiştir.⁷⁵ "İr" er ve yiğit demektir.

Eserdeki menkıbelere göre, Hakîm Ata'nın Mahmûd, Asgar ve Hubbî isimlerinde üç çocuğu vardı. Mahmûd ve Asgar tarımla meşgul olur, Hubbî ise avcılık yapardı. Hakîm Ata Hubbî'nin maneviyâta ilgi göstermediğini düşünüp üzüldü. Annesi Anber Ana ise ona sahip çıkardı. Bir gün Hakîm Ata ile Anber Ana bu konuda tartışırken Hakîm Ata, Mahmûd ve Asgar'ı çağırdı. Bu iki çocuk çok uzak mesafede bulunmalarına rağmen bir kerâmet gösterip hemen geldiler. Anber Ana da Hubbî'yi çağırdı ama Hubbî gelmedi. Bir süre sonra gelen Hubbî'ye niçin geç kaldığı sorulunca, "Batmakta olan bir gemi vardı, içindekiler mânen

72 Abbasali Alizadeh, "Muhammed Şerîf el-Hüseynî ve Huccetü'z-zâkirîn li-reddi'l-münkirîn Adlı Eseri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

73 İstanbul'da, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Efendi Manzum Eserler Bölümü, nr. 17'deki *Dîvân-ı Hikmet* derlemesinin 71a-79b varakları arasındaki Kul Şerîf'e ait şiirler için bkz. Önal Kaya, *Doğu Türk Yazı Dili ve Edebiyatı Araştırmaları I: Kul Ubeydî (XVI. yüzyıl) ve Kul Şerîf (XVII. yüzyıl)*, Bişkek, 2003. Kul Şerîf'in dört şiiri de *Bakırgan Kitabı*'nda bulunmaktadır. Bkz. *Bakırgan Kitabı*, Kazan 1301/1884, s. 30-31.

74 Millet Ktp. Ali Emîrî Manzum Eserler Bölümü, nr. 17, vr. 69b-71a; Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İsmail Saib bölümü, nr. 746, vr. 154a-157a; Türkmenbaşı adındaki Türkmenistan Millî Kolyazmalar Enstitüsü, nr. 26/5930, vr. 1a-4a (*Kıssa-i Sultân Hubbî*); Özbekistan Fenler Akademisi Birünî Şarkiyat Enstitüsü Ktp, nr. 9074, vr. 1b-6b (*Kıssa-i İr Hubbî*); aynı kütüphane, H. Süleymanov bölümü, nr. 1417 (vr. 110a-114a); aynı bölüm, nr. 2463 (vr. 29b-34a) Dmitrieva kataloğunda *Kıssa-i İr Hubbî*, yanlışlıkla *Kıssa-i Emürçî* şeklinde yazılmıştır. Bkz. L. V. Dmitrieva, *a.g.e.*, c. III, s. 88.

75 Önal Kaya, "Doğu Türk Yazı Dili ve Edebiyatı Araştırmaları II: Kul Şerîf'in İr Hubbî Destâmı", *KÖK Araştırmalar*, II/1 (Bahar 2000), s. 135-185.

benden yardım istediler, onlara yardıma gittim, bu sebeple geç kaldım” dedi. Ancak bu söze babası Hakîm Ata inanmadı. Hubbî de sırtındaki halat izlerini gösterip, geminin ipini sırtıyla çektiğini söyledi. Ancak yine iknâ edemedi. Bunun üzerine “O halde bir süre bekleyin, o gemiden kurtulanlar adak yaptılar, buraya o adadıkları şeyleri hediye olarak getirecekler” dedi. Bir süre sonra dediği gibi oldu. Daha sonra Hubbî ziyafet için on sığır kestirdi. Sığırların derisine vurunca onlar canlanıp gittiler. Bu durumu gören Hakîm Ata “İki koç başı bir kazana sığmaz, birimiz başka şehre gidelim” dedi. Hubbî Hoca gitmeye râzı oldu, gözden kayboldu, nereye gittiğini kimse bilmedi. Ahmed Yesevî de müridi Hakîm Ata’yı çağırıp bu konuda onu azarladı.⁷⁶

J. Muhammed Kâsım, *Makâmât-ı Seyyid Atâî*

Orta Asya’dan Hindistan’a göç eden Cemâleddin Hâce Dîvâne Seyyid Atâî’nin (ö. 1016/1607) menkıbelerini ihtiva eden bu Farsça eserin diğer adı *Menâkıbu’l-ahyâr*’dır. Esere konu olan Hâce Dîvâne’nin oğlu Rıdvân lakaplı Muhammed Kâsım tarafından kaleme alınmıştır. Londra (British Museum, India Office, nr. 3100) ve Rampur’da (Raza Library, MS Pers. Tazkira, nr. 2378) yazma nüshaları vardır.⁷⁷

K. Seyyid Zinde Ali, *Semerâtü’l-Meşâyih*

Hicrî XII. (m. XVIII. asırda) yaşayan Seyyid Zinde Ali, Yesevîlikten Nakşibendîliğe geçen Hâce Mîr Azîzân el-Hüseyinî’nin oğludur. Babasının şeyhi Muhammed Cân Karamânî’dir (ö. 1050/1640). Karamânî, Muhammed Emîn Dehbîdî’den (ö. 1006/1597-8), o da babası Mahdûm-i A’zam Ahmed Kâsânî’den (ö. 949/1542) icâzet almıştır.

Semerâtü’l-meşâyih, 1091/1680 yılında tamamlanmış Farsça bir eserdir. Nakşibendî, Kübrevî, Aşkî ve Yesevî şeyhleri hakkında bilgiler ihtiva eder. Eserin Taşkent’teki Biruni Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi’nde iki nüshası bulunmaktadır (nr. 2619, vr. 48b-598b; nr. 1336, toplam 291 varak).⁷⁸ Aynı müellifin, içinde cehrî zikri de savunan *Zinetü’l-libâs* adında bir eseri daha vardır.⁷⁹

Fahredden Ali b. Hüseyin Safî *Reşahât-ı Aynü’l-hayât* isimli eserinin baş tarafında bazı Yesevî şeyhleri hakkında bilgi verdiği gibi, Seyyid Zinde Ali Buhârî de *Semerâtü’l-meşâyih* isimli eserinde Yesevî şeyhlerine bir bölüm ayırmıştır.⁸⁰

76 Bkz. Necdet Tosun, *Türkistan Dervişlerinden Yadigâr*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011, s. 124-127.

77 Hermann Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts in the India Office Library*, London, 1980, s. 268-270; İmtiyâz Ali Arşî, *Fihris-i Mahtûtât-i Fârsî Râmpûr Razâ Library*, Patna 1995, s. 313.

78 Bkz. Semenov, *SVR*, c. 1, s. 133; c. 3, s. 353; DeWeese, “The Mashâ’ikh-i Turk and the Khojagân”, s. 203-204.

79 Semenov, *SVR*, c. 3, s. 354.

80 Seyyid Zinde Ali, *Semerâtü’l-meşâyih*, Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 1336, vr. 1a-291b (özellikle Yesevîler ile ilgili bölüm: 93b-122a).

**L. Nûrullah b. Ubeydullah es-Sıddîk el-Hârezmî,
Baba Tükles Risâlesi**

Müellifin hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Eseri yazış tarihi dikkate alınarak XVIII. yüzyılda yaşadığı, nisbesine nazaran da Hârezmli olduğu anlaşılmaktadır. Eseri yayınlayan Devin DeWeese onun muhtemelen Karakalpak Türklerinden olabileceğini söylemektedir.⁸¹

Baba Tükles Risâlesi, Çağatay Türkçesi ile yazılmış olup bu küçük risâlenin müellif tarafından verilmiş bir ismi yoktur. Muhtevâsını dikkate alarak *Baba Tükles Risâlesi* diye adlandırdık. Eser, 1131/1719 yılında Orta Asya'da yazılmıştır. Eserin konusu Yesevî şeyhlerinden olup Baba Tükles diye de anılan Sadr Ata vâsıtasıyla Altın Orda hükümdârı Özbek Han'ın Müslüman oluş hikâyesidir. Sadr Ata, Zengî Ata'nın (ö. 656/1258-9) mürid ve halifesidir. Zengi Ata, Hakîm Ata'nın, Hakîm Ata da Ahmed Yesevî'nin mürididir.

Eserde verilen bilgiye göre, Zengî Ata, Türkler arasında İslâmiyet'i yaymak gâyesiyle müridlerinden Sadr Ata ve Seyyid Ata'yı Deşt-i Kıpçak ve Sarâyçık'a gönderir. Bu iki mürid Sarâyçık'ta yönetici olan Özbek Han'ı İslâm'a davet edince Özbek Han onlardan bir kerâmet bekler. Sadr Ata Kâbe'nin görüntüsünü Sarâyçık'a getirip Özbek Han'a gösterince Han Müslüman olur ve onunla birlikte 70.000 kişi İslâm dînini kabul eder.⁸²

Eserin yazma nüshası Berlin'de olup⁸³, Devin DeWeese tarafından Arap harfli Türkçe metni, İngilizce tercümesi ve geniş bir yorumu yayınlanmıştır.⁸⁴

M. Şeyh Hudâydâd b. Taş Muhammed Buhârî, *Bustânü'l-Muhibbîn*

Şeyh Hudâydâd XVIII. asrın başlarında doğmuştur. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmasa da, Buhara'da yaşadığı ve Yeseviyye tarikatına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Tasavvuf silsilesi şöyledir: Ahmed Yesevî, Hakîm Ata, Zengi Ata, Sadr Ata, Elemîn (Îmîn) Baba, Ali Şeyh, Mevdûd Şeyh, Hâdim Şeyh, Şeyh Cemâleddin Azîzân Buhârî, Şeyh Hudâydâd Azîzân, Pîrîm Şeyh Azîzân, Muhammed Âlim Şeyh Azîzân Sıddîkî, Muhammed Şerîf Hüseyinî Buhârî, Fazlullah Azîzân, Lütfullah Azîzân, Hazret-i İşân Hudâydâd b. Taş Muhammed Azîzân Buhârî (müellif).⁸⁵

81 Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania, 1994, s. 371.

82 DeWeese, *a.g.e.*, s. 569-571.

83 Staatsbibliothek zu Berlin- Preussischer Kulturbesitz, Orientabteilung, MS Diez A. Quart. 14, vr. 234b-236a.

84 Bkz. DeWeese, *a.g.e.*, s. 371-375 (İngilizce tercüme), s. 567-573 (Arap harfli Türkçe metin).

85 Bu silsile için bkz. Bahtiyar Babacanov ve dğr., *Katalog Sufiyskih Proizvedeniy*, Stuttgart, 2002, s. 16.

Tuhfetü'z-zâirîn isimli eserde Şeyh Hudâydâd'ın hicrî 1215 yılında Şâh Murâd'dan altı ay sonra vefat ettiği kaydedilmişse de⁸⁶, Şâh Murâd 13 Receb 1215'te (30 Kasım 1800) vefat ettiğine göre, Şeyh Hudâydâd Muharrem 1216'da (Mayıs-Haziran 1801) vefat etmiş olmalıdır.⁸⁷

Şeyh Hudâydâd tasavvufa dair on kadar eser kaleme almıştır. Eserlerinde genellikle cehrî zikir, raks ve semâ gibi Yesevîler'e âit ritüelleri savunma ve delillendirme yoluna gitmiştir. Bunun sebebi; Orta Asya'da o dönemde Buhara merkezli Mangıt hanlarından Daniyal Atalık (1770-1785) ve oğlu Şâh Murâd Ma'sûm Han (1785-1800) zamanında bazı âlimlerin ve Nakşibendiyye-Müceddidiyye mensuplarının, siyasî otoriteden de destek alarak bu ritüellere sert muhâlefet göstermeleridir. Hatta bu ritüellerin o dönemde siyasîler tarafından yasaklandığı söylenmektedir. Şeyh Hudâydâd bu ortamda Yesevîlerin cehrî zikir gibi uygulamalarının meşrû olduğunu ispatlamak için fıkıh kitaplarından da yararlanarak tasavvufî eserler yazmış ve bir polemik edebiyatı oluşturmuştur.

Günümüze ulaşmadığı anlaşılan *Tenbîh-i Dâllîn* isimli eserinde Hâcegân ve Nakşibendî şeyhleri içinde cehrî zikri uygulayan ya da câiz görenler olduğunu söyleyerek, cehrî zikre muhâlefet eden Nakşibendî-Müceddidî mensuplarını eleştirmiştir. Hudâydâd'ın en hacimli eseri Ebû Hafs Sühreverdi'nin *İrşâdü'l-mürîdîn* isimli eserine şerh olarak kaleme aldığı Arapça *Bahrü'l-ulûm*'dur.⁸⁸ Bu eserin de temel konusu tasavvufî doktrin ve ritüellerin nasslar ile delillendirilmesidir.⁸⁹

Bustânü'l-muhibbîn: Şeyh Hudâydâd'ın en önemli eserlerinden biri *Bustânü'l-muhibbîn*'dir. Çağatay Türkçesi ve Arapça karışık olarak kaleme alınmış olan bu tasavvufî eser hem genel anlamda tasavvuf, hem de Yesevilik hakkında mühim bir kaynaktır. 20 bâb ve birçok fasıldan oluşan eserdeki konu başlıklarından bazıları şunlardır: Tevbe, zühd, tecrîd, Ehl-i Sünnet itikâdı, takvâ, sabır, mücâhede, şecâat, cömertlik, fütüvvet, sıdk, faydasız ilimle uğraşmamak, mürîdin melâmetî ve kalenderî sıfatta olması, güzel ahlâk, şeyhe teslim olmak, tefvîz, sohbetin âdâbı, namazın âdâbı, halvet ve uzletin âdâbı, zikir, zikr-i erre, zikr-i cehrînin bidat olduğunu iddiâ edenlerin yanlgısı, Allah sevgisi, Hâcegân tarikatının sülûkû, etvâr-ı seb'a. Eserin Taşkent'teki iki yazma nüshası⁹⁰ Bahtiyar M. Babacanov ve M. T. Kadırova tarafından Arap harfleriyle bilgisayarda yazılıp yayınlanmıştır (Türkistan 2006).

86 Nâsiruddîn Buhârî, *Tuhfetü'z-zâirîn*, s. 96.

87 Bkz. Masudhan İsmailov, *Şayh Hudâydâdning Bahr al-ulûm Asari Markaziy Asyada Tasavvuf Tarihiga Âid Muhim Manba (dissertatsiya avtoreferati)*, Taşkent, 2006, s. 11-12.

88 Özb. FAŞE Ktp., nr. 2406, vr. 1a-984b.

89 Şeyh Hudâydâd hakkında bk. Bahtiyar Babacanov, "Hudaydad", *İslam na Territorii Buşey Rossiyaskoy İmperii*, Moskova 2003, fasikül: 4, s. 92-93; Şeyh Hudâydâd b. Taş Muhammed el-Buhârî, *Bustan ul-Muhibbin* (nşr. B. M. Babacanov-M. T. Kadırova), Türkistan 2006, s. 6-20 (nâşirlerin önsözü).

90 Özb. FAŞE Ktp., nr. 5455, vr. 4a-224a (istinsah: 1253/1837); Özb. FAŞE Ktp., nr. 9163, (175 varak), istinsah tarihi: 1208/1794.

N. Anonim, *Risâle-i Zikr-i Sultânü'l-Ârifîn*

Yazarı bilinmeyen bu küçük eser, Yesevî dervişlerinin zikir metodu olan zikr-i errenin yapılaş tarzları hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan eserde Yesevîler'in zikrinin altı türünden bahsedilir: 1. İsm-i zât zikri: "Allah" diye zikretmektir. Bu zikir, "Allah Hû, Allah Hû, Yâ Hû, Allah Hû" şeklinde de icrâ edilir. 2. İsm-i sıfat zikri: "Hay âh, Hay âh" diye zikretmektir. Bu zikir öğle namazından sonra ayakta (kıyâmî) icrâ edilir, "Hay" ve "âh" derken beş parmak yumulur. 3. Dûsere zikri: "Hay, âh, Allah, Hay, Hû" ve "Hay, Hayyen, Hû Allah; Hay, Hayyen, Hû Allah" diye zikretmektir. 4. Zikr-i Hû: "Hû, Hû, Hû Allah; Hû, Hû, Hû Allah" diye zikretmektir. 5. Zikr-i çaykun: Zikir vaktinde ritim, âhenk ve mûsikînin bir arada ve uyum içinde devam etmesi için zâkirin elinde çingırak gibi bir âleti hareket ettirmesi, çak çak diye ses çıkarmasıdır. "Hû (çaka), Hû (çaka)" diyerek zikredilir. 6. Çehâr darb: "Hay, âh âh âh, Hay, Hû; Hay, âh âh, âh, Hay, Hû" diye zikretmektir. Bu altı zikir usûlüne ek olarak bir de "zikr-i kebûter" (güvercin zikri) vardır ki "Hû, Hû" diye icrâ edilir. Yazma nüshası Taşkent'te olan eserin⁹¹ Arap harfli metni, Bahtiyar Babacanov tarafından yayımlanmıştır.⁹² Eserin müellifi gibi, yazılış tarihi de bilinmemektedir.

O. Anonim, *Hakîm Ata Risâlesi* (*Menâkıb-ı Hakîm Ata; Tezkire-i Hakîm Ata*)

Ahmed Yesevî'nin mürîdi Süleyman Hakîm Ata hakkındaki menkabeler, Çağatay Türkçesiyle ancak müellifi bilinmeyen bir eserde toplanmıştır. Ne zaman yazıldığı bilinmeyen ve muhtelif yazma nüshaları olan eser⁹³, *Hakîm Ata Kitabı* adıyla Kazan'da 1846 ve 1901 yıllarında basılmış, ayrıca K.G. Zaleman tarafından "Legenda Pro Hakim-Ata: Hakîm Ata Risâlesi" adıyla 1898'de bir dergi içinde Arap harfleriyle metni verilip Rusça tahliliyle birlikte yayımlanmıştır.⁹⁴ Eser, Eşpulat Cabbarov ve Hucamurad Cabbarov tarafından Özbekistan'da *Hakîm Ata Kitabı* adıyla Kiril alfabesiyle yayımlanmıştır.⁹⁵ Eserin yazma bir nüshası Önal Kaya tarafından *Tezkire-i Hakîm Ata: Bir Yesevî Dervişinin Menkabevî Hayatı* adıyla hem metin transkripsiyonuyla, hem de Türkiye Türkçesine uyarlanarak neşredilmiştir.⁹⁶

91 Özb. FAŞE Ktp., nr. 5455, vr. 1a-3b.

92 Bakhtiyar Babadjanov, "Une Nouvelle Source sur les Rituels de la Tariqa Yasawiyya: Le Risâle-yi Dhikr-i Sultân al-'Ârifîn", *Journal of the History of Sufism*, 3 (2001), s. 224-227.

93 Meselâ: Özb. FAŞE Ktp., nr. 1552/4, vr. 25b-36a; Özb. FAŞE Ktp., nr. 2069/5, vr. 79b-100b, istinsah: 1330/1911. Ayrıca St. Petersburg'daki yazması için bkz. Abdullahcan Muginoviç Muginov, *Opisanie Uygurskih Rukopisey Institutu Narodov Azii*, Moskova, 1962, s. 70-71.

94 Karl G. Zaleman, "Legenda Pro Hakim-Ata: Hakîm Ata Risâlesi", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg (Izvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk)*, c. IX, sy. 2, (Septembre 1898), s. 105-150.

95 Nesef, tarihsiz.

96 Ankara: Köksav Yayınları, 2007.

Eser, Münevver Tekcan tarafından da *Hakîm Ata Kitabı* adıyla yayınlanmıştır.⁹⁷ *Hakîm Ata Risâlesi*'ndeki üç menkıbe Devin DeWeese tarafından bir makale ile analiz edilmiştir.⁹⁸

Eserde Hakîm Ata'nın çocukluğu, manevî eğitimi, irşâd için başka bölgeye gidişi, o bölgedeki faaliyetleri ile hanımı ve çocukları hakkındaki bazı rivâyetler bulunmaktadır. Eserdeki ilk menkıbeye göre, Hoca Ahmed Yesevî ellerinde Kur'an olan bazı çocukların dinî eğitim almak için bir hocaya gittiklerini gördü. Çocuklar Kur'an'larını boyunlarına asmış ve aşağı sarkıtmış iken içlerinden bir çocuk saygısından dolayı Kur'an'ı başının üzerinde taşımaktaydı. Bu duruma sevinen Ahmed Yesevî o çocuğa: "Oğlum! Git hocandan izin al, bundan sonra sana Kur'an'ı ben öğreteyim" dedi. Çocuk izin alıp geldi. Dînî ve manevî ilimleri Yesevî'den öğrendi. Bu çocuğun adı Süleyman'dı.

Bir gün Hızır (a.s), Ahmed Yesevî'ye misâfir oldu. Yesevî talebelerine kıra gidip odun getirmelerini, odunlarla yemek pişireceklerini söyledi. Talebeler odun toplamaya gittiler. Ancak gelirken yolda yağmur yağmaya başladı. Talebelerin ellerindeki odunlar ıslandı. Süleyman ise odunları paltosuna sardığı için onun odunları ıslanmadı. Diğer talebelerin odunları tutuşmadı, sadece Süleyman'ın kuru odunları tutuştu. Hızır (a.s) ona ince düşünceli ve hikmetli bir iş yaptığı için Hakîm lakabını verdi. Bundan sonra o talebe Hakîm Süleyman ya da Hakîm Ata diye anılır oldu.

Ö. Nesebnâmeler

Ahmed Yesevî'nin hayatı, ataları ve takipçileri olan sonraki Yesevî mensupları hakkında bilgi veren önemli bir eser türü de nesebnâmelerdir. Orta Asya'da bazı kütüphaneler ile şahısların ellerinde birçok nesebnâme nüshası bulunmaktadır. Bunlardan bazıları yayınlanmıştır. Mevlânâ Safiyyüddin Orunkoylakı'nın *Neseb-nâme Tercümesi* ile diğer bazı nesebnâmeleri ihtiva eden *İslamizatsiya i Sakralne Rodostlovnie v Sentralnoy Azii* isimli mecmua bunlardan birkaçıdır.⁹⁹ Ayrıca Zikiriya Candarbek, nesebnâmeler hakkında bir eser yayınlamıştır.¹⁰⁰ Nesebnâme nüshalarındaki bazı bilgiler çelişkili ise de, Yesevîlik tarihi açısından önemli kaynaklardır.

97 Münevver Tekcan (haz.), *Hakim Ata Kitabı*, İstanbul: Beşir Kitabevi, 2007.

98 Devin DeWeese, "Three Tales from the Central Asian Book of Hakîm Ata", *Tales of God's Friends: Islamic Hagiography in Translation*, John Renard (ed.), Berkeley: University of California Pres, 2009, s. 120-135.

99 Mevlânâ Safiyyüddin Orunkoylakı'nın *Neseb-nâme Tercümesi*, nşr. Kemal Eraslan, İstanbul 1996; Aşirbek Muminov ve dğr. (eds.), *İslamizatsiya i Sakralne Rodostlovnie v Sentralnoy Azii*, Almatı, 2008, c. 2.

100 Zikiriya Candarbek, *Nasab-nama Nusukaları Cene Turki Tarihi*, Almatı, 2002.

Netice

Hoca Ahmed Yesevî ile sonraki Yesevî şeyhlerinden bahseden ya da Yeseviyye tarikat usul ve âdâbını ele alan Türkçe ve Farsça bazı mühim eserler bulunmaktadır. Bunlardan az bir kısmı yayınlanmış ise de çoğu henüz yazma hâlinde kütüphanelerde durmaktadır. Bu eserlerden yayınlanmayanların ilmî usullerle neşir ve tercümelerinin yapılması, Ahmed Yesevî ile Yesevîlik tarihinin doğru bir şekilde anlaşılması için zarurîdir.

Ayrıca kütüphanelerde henüz sağlıklı bir şekilde kataloglanmamış çok sayıda eser olduğu bilinmektedir. Bazı şahısların elinde şahsî yazma eserler veya nesebnâme, silsilenâme türünden belgeler de bulunabilir. Yesevîlik hakkında bilgi ihtiva eden bu dokümanların kopyalarının alınıp Uluslararası Hoca Ahmet Yesevî Türk-Kazak Üniversitesi gibi bir kurumun kütüphanesinde toplanarak dijital ortamda araştırmacıların istifadesine sunulması ve ilmî usullerle yayınlanması Yesevîlik araştırmalarına ivme kazandıracaktır.

Bazı kaynaklarda ismi geçen ancak henüz nüshasına rastlanamayan veya kayıp durumda olan yazma eserlerin bulunması için detaylı araştırmalar yapılmalı, araştırmacılara bu konuda proje desteği sağlanmalıdır. Mesela Prof. Zeki Velidi Togan, 1953 yılında İstanbul'da yayınladığı bir makalede, Ferganalı Seyyid Ahmed Nasiruddin Merginânî'nin 1814 tarihinde yazdığı *Târîh-i Meşâyih-i Türk* isimli eserinden bahseder. Togan'ın ifadesine göre 1932 yılına kadar İstanbul'daki Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunan bu kitap sonraları kaybolmuş olup hâlen âkıbeti meçhuldür.¹⁰¹ Aynı yazarın *Silsile-i Nisbet-i Meşâyih* isimli bir başka eseri Taşkent'te Biruni Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde ise de, bu eserin, *Târîh-i Meşâyih-i Türk*'e göre çok küçük olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Yesevî ve Yesevîlik ile ilgili yeni kaynakların bulunması ve araştırmacıların hizmetine sunulması durumunda yeni ve doğru bilgilere ulaşma imkânı olacaktır.

101 Z.V. Togan, "Yesevîliğe Dair Bazı Yeni Malumat", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 523; Nadirhan Hasan, "XVI. Yüzyıl Tasavvuf Edebiyatında Hazîni Eserlerinin Yeri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 20, s. 506.

Yesevîlik Araştırmaları için Bazı Mühim Kaynak Eserler

Necdet TOSUN

Özet

XII. yüzyılda Orta Asya'da yaşayan Hoca Ahmed Yesevî, o bölgedeki insanların dinî hayatında derin izler bırakmış bir sûfidir. Kendisinden sonra müridleri ile devam eden tasavvuf yoluna Yeseviyye adı verilmiş ve bu tasavvuf ekolü XII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Orta Asya'da etkili olmuştur. Ahmed Yesevî'nin hayatını, görüşlerini ve Yeseviyye tarikatının tarihini doğru olarak anlamak için bu konuda yazılmış birincil (temel) eserlerin temin edilip incelenmesi şarttır. Ancak bu eserlerin önemli bir kısmı henüz yayınlanmamıştır ve dünya kütüphanelerinde dağınık vaziyette bulunmaktadırlar. Orta Asya Türkçesi veya Farsça olarak yazılan bu eserlerin tanıtılması gayesi ile bu makale kaleme alınmıştır. Makalede eserler iki bölüme ayrılmış, ilk bölümde Ahmed Yesevî'ye ait veya ona nisbet edilen eserler tanıtılmış, ikinci bölümde ise daha sonra yazılmış olup Ahmed Yesevî, Yeseviyye şeyhleri veya Yeseviyye âdâbı (kültürü) hakkında bilgi veren eserler incelenmiştir. Böylece Yesevîlik hakkında çalışmak isteyen araştırmacılara kolaylık sağlayacak bir makale ortaya çıkmıştır. Burada tanıtılan eserlerin kopyalarının temin edilerek henüz yayınlanmayanların ilmî usullerle neşredilmesi de Yesevîliğin tarihinin aydınlanmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Orta Asya, Ahmed Yesevî, Yeseviyye, Kaynak Eserler.

Some Important References for Yasawiyya Studies

Necdet TOSUN

Abstract

Khoja Ahmed Yasawi, who lived in Central Asia in the 12th century C.E., was a Sufi who left deep traces in the lives of the inhabitants of the region. His Sufi path, continued by his disciples after his demise, is called Yasawiyya and this Sufi school became influential in Central Asia from the 12th to the 19th centuries. For a correct understanding of Khoja Ahmed Yasawi's life, views, and the history of the Yasawiyya order, it is necessary to find and study primary sources written on this subject. However, a significant portion of such works has not been published yet and can be found scattered in the libraries around the world. This article is written with the aim to introduce these works written in Central Asian, Turkish and Persian languages. In this article, the books are divided into two sections. In the first section, the books that were written by or attributed to Ahmed Yasawi have been introduced; while in the second section, the books written about Ahmed Yasawi, Yasawiyya masters or Yasawiyya manners have been examined. Therefore, this article has been written to benefit the researchers of Yasawiyya. Acquiring copies of the books introduced in this article and publishing the ones that have yet to be published would be a significant contribution to the history of The Yasawiyya order.

Keywords: Sufism, Central Asia, Ahmad Yasawi, Yasawiyya Sufi Order, Primary Sources.